

ԵԿԵՂԵՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

(Ա. Էջմիածնի կառուցման 1600 ամեակի առիթով)

1. Էջմիածնի կառուցումն. — Դ. դարում Վաղարշապատը իբրև մայրաքաղաք՝ դարձաւ հանդիսավայր այն բոլոր անցքերի՝ որոնք քրիստոնէութեան հայաստանում հաստատուելու և այնտեղ արմատանալու կարապետը եղան։ — Վաղարշապատում տեղի ունեցան ս. Հռիփսիմեան կոյսերի նահատակութիւնները, Տրդատ թագաւորի անբուժելի հիւանդութիւնն ու Արտաշատի մահապարտների վիրապից վերադարձող բազմաշարշար ս. Գրիգորից բժշկուելն մարմնաւոր ախտից և լուսաւորուելը քրիստոնէական հաւատի լուսով. ս. Գրիգորի առաջին քարոզութիւնները և Միաձնի իջման ու լուսեղէն խորանի հրաշալի աեսիւքը։ Այս բոլորի հետեանքը այն եղաւ, որ հայերը ազգովին ընդունեցին քրիստոնէական հաւատը և 303 թուին հիմնարկուեց ու կառուցուեց Վաղարշապատի Կաթողիկէն, ուր և հաստատուեց հայրապետական Աթոռը։

2. Հայրապետական Աթոռի սեղափոխուելը Դուին. — Արշակունի հարստութեան անկումից յետոյ պարսիկները վերջնականապէս տիրելով հայաստանին՝ վարչութեան կենդրոն դարձրին Դուինը։ Թէև պարսից մարզպանները Դուինից էին կառավարում երկիրը, բայց հայրապետները Վաղարշապատի Կաթողիկէն չէին լքանում. և հայրապետական Աթոռը դարձեալ Վաղարշապատի Կաթողիկէումն էր մինչև Վարդանանց պատերազմի վերջը։ Պատերազմի ժամանակ Վաղարշապատը լինելով բաց դաշտում, առանց բնական ամրութիւնների, աւերածութեան ենթարկուեց. իսկ Կաթողիկէն ու հայրապետանոցը՝ քայքայման վի-

ճակին հասան. թող այն, որ հայրապետները այլ ևս այդ աւերակներում չէին կարող ապրել, իրանց հօտին աւելի ևս շուտափոյթ օգնութիւն հասցնելու համար հարկադրուած էին երկրի կենդրոնական վարչութեան մերձ բնակութիւն ունենալ. ուստի և պատերազմից անմիջապէս յետոյ, 453 թուականին գումարուած Դուինի Ա. ժողովում նահատակ Յովսէփ Վայոցձորեցու տեղ կաթուղիկոս ընտրուեց Մելիտէ Մանազկերտցին և հայրապետական Աթոռը որոշուեց տեղափոխել Դուին: 303 — 452 թուականը ուղիղ 150 տարի հայրապետական Աթոռը Վաղարշապատի Կաթուղիկէում՝ յարատեւելուց յետոյ առաջին անգամ՝ պաշտօնական տեղափոխութեան ենթարկուեց և աստանդական մնաց մինչև 1441° թուականը, երբ Վաղարշապատի համադգային ժողովով նորից վերահաստատուեց Վաղարշապատի Կաթուղիկէում:

3. Հաւասն ու նամարումն դէպի կաթուղիկէն. — Ինչպէս Բաբելոնի գերութեան մէջ տառապող և Երուսաղէմի ու նրա տաճարի համար տոչորուող հրէաները չէին մոռանում իրանց Երուսաղէմն ու տաճարը (Սաղմ. ձԼԶ.), այնպէս էլ հայերը չէին մոռանում իրանց Մայր Աթոռ Կաթուղիկէն թէ՛ այն ժամանակ՝ երբ նա չէն էր ու բարգաւաճ իւր հայրապետանոցով, և թէ՛ այն ժամանակ՝ երբ նա կիսուներ գրութեան մէջ էր ու թափուր հայրապետական դահլից, վերջինիս տեղափոխութեան պատճառով:

Դեռ Դ. դարում Տրդատի որդի Խոսրովի ժամանակ հայոց զօրքերի սպարապետ Վահան Ամատունին մինչև Վաղարշապատի դռները հասած թշնամու դէմ, Օշականի սարալանջի քարքարոտ և դժուարագնաց տեղերում՝ պատերազմելիս՝ ապաւինելով Վաղարշապատի Կաթուղիկէին, սաստիկ կոտորածով խորտակեց թշնամու զօրութիւնը և իւր հաւատն ու ուխտը պսակեց կատարեալ յաղթութեամբ. «Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունւոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. Օգնեա ինձ Աստուած

* Մն. Խմբ. Այդ թուականը վերստուգութեան կարօտ է, տես հետեւեալում էջ 38:

... ուղղեան և զնիզակս իմ ական հղօրիս այսմիկ» (Խորենացի գիրք Գ. գլ. Թ.):

Վաղարշապատի Կաթողիկէն ոչ միայն նշանաւոր էր իւր հայրապետանոցով, այլ և իւր վանահայրերով ու երէցներով:— Երբ Վարդան Մամիկոնեանը տեսնելով հայ նախարարների թուլասրտութիւնն ու երկպառակութիւնը խոյս էր տալիս դէպի յունաց բաժնի Հայաստանը, Սիւնեաց իշխան Վասակը, որ այդ ժամանակ մարդպան էր, մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Վարդանին հրաւիրելու. այդ պատգամաւորութեան մէջ, որ կաղմուած էր նշանաւոր նախարարներից ու հոգեւորականներից, էին Վարդանանց պատերազմում հռչակաւոր Ղեոնդ երէցը, Մրենի Խորէն քահանան և Վաղարշապատի Կաթողիկէի երէց Երեմիան (Վաղար Փարպ. Լ.):

Հայրապետական Աթոռի տեղափոխութեամբ Վաղարշապատի կաթողիկէն մոռացութեան չը տրուեց:— 491 թուին Վահան Մամիկոնեանի մարդպանութեան ժամանակ Վաղարշապատի կաթողիկէնում գումարուեց Վաղարշապատի Երգ ժողովը, ուր միանգամ ընդ միշտ սահմանուեց տիեզերական համարել միմիայն Նիկիոյ, Կ. Պոլսի և Եփեսոսի առաջին ժողովները, և բացի այս երեք տիեզերական ժողովներից՝ այլ տիեզերական ժողով չընդունել, որով Քաղկեդոնի ժողովի առիթով ծագած ներքին վէճերը դադար առան:

Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Կաթողիկէն կիսաւեր էր եղել: Վահան Մամիկոնեանը, ինչպէս ասում է Վաղար Փարպեցին՝ «հիմնեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գործ նախնեաց իւրոց»: Եթէ ներսէս Մեծի նորոգութիւնը (Փաւստ. Բիւզ. Ե. Раскопки разв. церк. Св. Григ. Архим. М. Теръ Мовсееянтъ) չը համարենք հիմնական կամ ի հիմանէ, պատմութեան մէջ յիշուած այս առաջին հիմնական նորոգութիւնն է*):

*) Կաթողիկէն նորոգուել է ըստ Եզնիկ երիցու ս. Սահակ Պարթևի օրով ևս (Տես Արարատ 1903, փետր.-մարտ եր. 143):

երկրորդ նորոգութիւնը եղել է է. դարի առաջին քառորդին Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով: Կոմիտասը ս. Հռիփսիմէի վկայարանը հիմնովին վերաշինելուց յետոյ Կաթողիկէի փայտեայ տանիքն ու դմբէթը քարի փոխեց և շինեց սալայատակը: Նոյն է. դարում՝ Ներսէս Գ. Շինողը շինեց Վաղարշապատի Առապարի եկեղեցին՝ որ Վաղարշապատի եկեղեցիներին մերձ բնակութիւն ունենայ (Սեբէոս պատմ.):

Հաւատքը դէպի Վաղարշապատու Կաթողիկէն ինչպէս զօրաւոր էր Վահան Ամատունու ժամանակ Գ. դարում, այնպէս էլ զօրաւոր մնաց հետեւեալում:— Ե. դարի վերջին քառորդին Վահան Մամիկոնեանը պարսից դէմ վարած մասնական պատերազմներում տարած յաղթութիւններից յետոյ իւր գոհութեան և փառաբանութեան ուխտը Վաղարշապատի Կաթողիկէումն էր կատարում (Ղազար Փարպ. Հէ.):

4. Կաթողիկէի վանահայրեր.— Բացի Ղազար Փարպէցուց՝ որ առաջին վանահայրը կարող է համարուել Վաղարշանց պատերազմի աւերմունքներից Վահանի վերաշինութեան ժամանակ, Կաթողիկէի վանահայրերի շարքում յիշում են Կիւրիոն, որ յետոյ վրաց կաթողիկոս դարձաւ և որի օրով Վիրք (Զ. դարում) ընդունելով Քաղկեդոնի ժողովը՝ անջատուեցին հայ եկեղեցուց: Է. դարու սկզբում Աբրահամ վանաց երէց Կաթողիկէի, նոյն դարում՝ Յովհանն կամ Յովհաննիկ. Եզր՝ փակակալ Կաթողիկէի, Յովհան Մայրավանեցի եւն: 1441 թուին, երբ Վաղարշապատի ժողովում որոշուեց Հայրապետական Աթոռ տեղափոխել Վաղարշապատ՝ յիշում է եպիսկոպոս Էջմիածնի Գաբրիէլ, որից կարելի է եզրակացնել թէ Վաղարշապատն ու իւր Կաթողիկէն թէև անշուք դրութեան մէջ, բայց բոլորովին աւերակ և անմարդաբնակ դրութեան մէջ չէին: Հայրապետական Աթոռի Էջմիածին տեղափոխուելուց յետոյ, 1441 թուից սկսած, Կաթողիկէի վանահայր համարւում է Վեհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց:

5. Կաթուղիկէի Էջմիածին կոչուելը. — Մինչև ժ. Ե. դարը
 « Էջմիածինը պատմութեան մէջ ընդհանրապէս յայտնի
 է «Կաթուղիկէ Վաղարշապատայ» անունով: Է. դարի վեր-
 ջին քառորդում (677—703 թ.) դահակալող Սահակ Գ.
 Չորափորեցուն վերադրուած «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարա-
 կանի մէջ գեղեցիկ բանաստեղծութեամբ ամփոփուած է
 « Լուսաւորչի տեսեան աւանդութիւնը, որից առնելով
 սմանք կարծում են, թէ Կաթուղիկէն դեռ Է. դարում
 Էջմիածին էր կոչուում: Պ. Կ. Կոստանեանցը այս կարծի-
 քին է (Ստեփաննոս Օրբելեանի Ողբ ի Կաթուղիկէն, յա-
 ուաջարան եր. 12): Եթէ Չորափորեցունն էլ լինի այդ
 շարականը, դրանից չի կարելի եզրակացնել, թէ Է. դա-
 րում Վաղարշապատի Կաթուղիկէն «Էջմիածին» էր կոչ-
 ւում, վասն զի «Էջ Միածինն» անուն չէ, այլ ստորագրեալ՝
 իւր ենթակայով. «Էջ» բայ է, իսկ «Միածինն» անուն: Ըստ
 իս՝ որքան և խաչի շարականները վերագրուում են Սա-
 հակ Չորափորեցուն, «Էջ Միածինն» շարականը, թէև Խաչի
 կարգումն է դրուած՝ Չորափորեցունը չէ, այլ յետին ժա-
 մանակի դործ՝ Ժ. դարից յետոյ: Ժ. դարում «Ողբ ի ս.
 Կաթուղիկէն» գրող Ստեփաննոս Օրբելեանն էլ Էջմիածին
 իբրև յատուկ անուն չի գործածում. նա դիմառնաբար
 Կաթուղիկէի կողմից խօսելով՝ գրում է. «Այս ես, այս ես
 էջք Միածինն», Այս դարձուածքից յայտնի երևում է,
 որ Ժ. դարում դեռ կենդանի էր մնացել ազգի մէջ
 « Լուսաւորչի տեսիլքի համեմատ Միածնի իշման աւան-
 դութիւնը և կարելի է հաստատապէս ասել, որ այդ ժա-
 մանակ Կաթուղիկէն Էջմիածին կոչուում էր: Ժ. դարում
 «Վաղարշապատի Կաթուղիկէ» անունը մոռացութեան է
 տրուել և «Վաղարշապատու Էջմիածին» անունն էր կիրա-
 ութեան մէջ: Ի յիշատակ Վաղարշապատու « Էջմիածնի
 Ժ. դարից սկսած երուսաղէմի « Թաղապետաց Հայոց
 վանքում և Սոսում մի մի մատուռ կոչուում էին Էջմիա-
 ծին: Էջմիածին քառը, որպէս մի ամբողջ սուրբ աւան-
 դութիւն բովանդակող անուն, շատ սիրելի դարձաւ և
 շատ երգիչներ սկսեցին օրհնել և երգել « Էջմիածնին

45-98-54

նուիրում իրգեր: ԺԵ. դարի բանաստեղծ Առաքել Բաղիշեցին էջմիածինն նուիրած իւր ներքողի իւրաքանչիւր տունը սկսում է էջմիածին: Բառով, ըստ այսմ. էջմիածին կաթուղիէ . . . էջմիածին պարծանք Հայոց . . . էջմիածին ժողովարան . . . էջմիածին տեղ նորոգման . . . (Կ. Կաստանեանց Ողբ ի ս. կաթուղիէն, եր. 19): Հ. Ալիշան կարծում է, թէ Վաղարշապատի կաթուղիէն էջմիածին է կոչուել ԺԵ. դարից ոչ առաջ (Այրար. եր. 210): Ըստ մեզ՝ Արարատեան ժողովուրդը անյիշատակ Ժամանակներից «կաթուղիէն Վաղարշապատայ» իւր ականջին խորթ ու կրկնակ բառի տեղ դործ է ածել էջմիածին բառը, այդ անյիշատակ Ժամանակը կարող է մինչև Ժ. դարը հասնել: Ժողովրդին սիրելի անունը հետզհետէ մուտք է դործում դրականութեան մէջ, և ԺԵ. դարում արդէն դառնում է պաշտօնական անուն:

6. Տարագիր հայրապետացի խնամքը կաթուղիէի վերայ. — Դուինը հեռի չէր Վաղարշապատից, ուստի և Դուինում դահակալող հայրապետները, որոնցից մի քանիսը կաթուղիէի միաբաններից ու վանահայրերից էին (Կոմիտաս, Եզր և լն.) մեծ խնամք ունէին կաթուղիէի վերայ. և այս՝ շատ պատճառներով. — Նրանք իրանց մօր կաթի հետ ներշնչել էին այն օգը, որ համակուած էր կաթուղիէի մասին աւանդութիւններով, ս. Լուսաւորչի յիշատակով և Հայոց դարձի պատմութիւններով. նրանց սրտի և հոգու մէջ վառ էին կաթուղիէի մասին ամեն մի հայի համար նուիրական աւանդութիւնները, ս. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, Տրդատ Թագաւորի քրիստոնեայ դառնալը ս. Լուսաւորչի քարոզութեամբ: Նրանց ոգևորում էր այն աւանդութիւնը, թէ Տրդատ ս. տաճարների հիմքերի համար Մասիս նուիրական սարից քարեր է բերել. նրա կին, Աշխէն Թագուհին, և քոյրն՝ Խոսրովիդուխտ, շինութեան համար ջուր ու աւազ էին կրում: Նրանց ոգևորում էր կաթուղիէն, որովհետև այնտեղ սկսուեց հայ դպրութեան զարգացումն ու ս. Գրքի Թարգմանութիւնը ս. Սահակի և Մեսրոպի առաջնորդութեամբ:

Նրանք ամեն օր տեսնում էին այսքան նուիրական դէպքերի հանդիսարան Վաղարշապատու Կաթուղիկէն, շատ ընական է, որ անտարբեր չէին կարող մնալ:

7. Կաթուղիկէի մոռացութեան մասնուելը. — Բագրատունեաց զօրոնալով և Յովհաննէս 2. պատմարանի մահումը Հայրապետական Աթոռը աստանդական վիճակի ենթարկուեց, ինքն Յովհաննէս Կաթուղիկոս մի անգամ միայն, և այն ևս Բաբգէնի՝ Նոր Քաղաքում գումարած ժողովի մասին խօսելիս զգացմամբ յիշելով Կաթուղիկէի անունը, էլ բոլորովին չի յիշատակում, թէ և իւր ժամանակին յարակից դէպքերը նկարագրելիս՝ մի քանի անգամ յիշում է Վաղարշապատի անունը: Ստեփաննոս Բ.-ից մինչև Անանիա Մոկացին (925—965 թ.) հայրապետները Աղթամարում և Վասպուրականի այլևայլ տեղերում վարեցին իրանց իշխանութիւնը: Վահան Սիւնեցու և Ստեփաննոս Գ.-ի անյաջող Կաթուղիկոսութիւնից յետոյ 972 թ. Անուոյ ժողովով Կաթուղիկոս ընտրուեց Անանիա Մոկացու քեռորդի Արշարունեաց եպիսկոպոս Խաչիկը և Շիրակի Արգինայում վարեց իւր իշխանութիւնը, մինչև որ 993 թ. Սեանի վանահայր Սարգիս Ա.-ի ընտրութեամբ Հայրապետական Աթոռը, թէև ժամանակաւոր, կայան գտաւ Անիում, որ Բագրատունեաց մայրաքաղաքն էր:

Արագած լեռան պէս ահագին անջրպետը, Վասպուրականցիների ու Մոկացիների Կաթուղիկոս ընտրուելը, որոնք գուցէ ամեննին տեսած էլ չէին Վաղարշապատու Կաթուղիկէն, շատ ընական պատճառ է, որ Կաթուղիկէն մոռացութեան տրուէր:

Կաթուղիկէն աւելի ևս մոռացութեան մատնուեց հայրապետների կողմից, երբ Բագրատունեաց անկմամբ և Պետրոս Գետադարձի թափառաշրջիկութեամբ Հայրապետական Աթոռը կորցրեց իւր կայանը, և հետեւապէս՝ իւր վեհութիւնը: Թափառական Պետրոս Գետադարձը վախճանուեց 1058 թ. Սեբաստիայում տարագրութեան մէջ: Պետրոսի քեռորդի և յաջորդ Խաչիկ Բ.-ը 1064

Թուին վախճանուեց Թաւ-Բլուրում: Խաչիկ Բ.-ին 1066 թ. Ծամնդաւում յաջորդեց Գրիգոր Վկայասէրը: Յաջորդող հայրապետները աստանդեցին Հոնիում, Անիում, Թաւ Բլուրում, Ծովքում և 1147—1294 թ. աթոռակալեցին Հոսմ-Լկայում: Վերջապէս 1294 թ. Գրիգոր Անաւարդացու կամ Անարդարացու օրով հայրապետական Աթոռը տեղափոխուեց Սիւս և այնտեղ մնաց մինչև 1441 թիւը:

8. Հայրապետացի օսարասիրութիւնը. — Որքան հայրապետական Աթոռը հեռանում էր կենդանից, այնքան հայրապետանոցում զօրանում էր հակամիտութիւնը դէպի օտարները, այնքան թուլանում էին մայրենի եկեղեցու կարգերի և կանոնների նախանձախնդրութեան հօգին ու եռանդը, այնքան նուազում էր խնամքը դէպի Վաղարշապատի Կաթողիկէն: Օտարութեան դատապարտուած հայրապետների մէջ կային լուսամիտ անձինք ևս, որոնք զգում էին օտարութեան ծանրութիւնը. այսպիսի լուսաւոր անձերից մէկն էլ ս. Ներսէս Շնորհալին էր, որ դառնութեամբ գրում էր (Առ համօրէն հայասեռ ազինս) . . . «քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յԱթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում զաստուածային պատուիրանս ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իբրև զայծեամն յորտորդաց և ի շանց փախուցեալք ի գիւղից կամ յագաւակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի» (Թուղթ ընդհ. տպեալ յէջմ. 1865, եր. 8—9): Սակայն ինքն Ներսէս Շնորհալին ևս եկեղեցիների միութեան համար բանակցութեան մէջ էր բիւզանդական արքունիքի հետ, և եթէ թուլացած չը լինէր նրա մէջ սէրը դէպի մայր երկրի սրբութիւնները, կարող էր գտնել այնտեղ և՛ քաղաք բազմաժողով, որպիսի էր Անին, որ դեռ աւերուած չէր, և՛ մայրաքաղաք վանքեր, որպիսիք էին, եթէ չսսենք Վաղարշապատու Կաթողիկէն, Հաղբատ, Սանահին, Բջնի, Տաթև, ս. Թադէոս առաքեալի վանքը Արտազում: Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, երբ արևել-

քում սկսեց զօրանալ կաթողիկոսութիւնը, Շնորհալու յաջորդող հայրապետներն էլ սկսեցին հակամիտութիւն ցոյց տալ դէպի Հռովմէ Օտարասիրութեան ապացոյց են Հռովմայի Բ. ժողովը (յօդ. Գ.) 1179 թ., Սոյ Ա. ժողովը 1204 թ., Սոյ Ե. ժողովը 1307 թ. եւն.։ Պահլաւունիների և Լամբրոնի իշխանների յունասիրութեան մի այլ պատճառն էլ նրանց իշխանական ծագումն էր ու բիւզանդական արքունիքից յարգուած ու պատուած լինելը։ Այս իշխանական տները—Պահլաւունիք միմեանց յաջորդող մի քանի կաթողիկոսներով և Լամբրոնի իշխանները, որոնցից էր Ներսէս Լամբրոնացին — Ռուբինեան ազգային իշխանութեան հետ էլ լաւ յարաբերութեան մէջ չէին։ Պարտական ենք Արեւելեան կամ բուն Հայաստանի վանական հաստատութիւններին (Հաղբատ, Սանահին, Սիւնիք), որոնք յանձին Գրիգոր Տուռէորդու, Քորայրեցու և Ստեփաննոս Օրբելեանի, նշաւակելով կիլիկեցւոց օտարասիրութիւնը, պաշտպանեցին հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը։ Սիւնիքի Ա. ժողովը 1294 թ. կազմուած Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանի նախագահութեամբ ու Արեւելեան վարդապետների մասնակցութեամբ, վերջին ժողովն է, ուր միանգամ ընդ միշտ ապահովուեց հայ եկեղեցու առանձնայատուկ դրութիւնը կաթողիկոսութեան և այլ եկեղեցիների ոտնձգութիւններից։

Այսպէս, Կիլիկիայում ապաստանած հայրապետների կրօնական խնդիրներում օտարասիրութեան դէմ տեսնում ենք Արեւելեան կամ բուն Հայաստանի հոգևորականութիւնը ախոյեան կանգնած, իսկ Պահլաւունիների ու Լամբրոնացիների հակազգային ուղղութեան դէմ Ռուբինեաններին (Տէս Ծերենց, Թորոս Լեոնի)։ Ընկաւ Ռուբինեան հարստութիւնը, յաջորդեց կիսակաթողիկ Լուսինեան ցեղը, կաթողիկոսութիւնը ազատ ասպարէզ գտաւ։ Կաթողիկոսութիւնը այնպիսի ուժ ստացաւ Լուսինեանների օրով, որ հայք իրանք, այս կործանիչ ուժը խորտակելու համար Լեոն Զ.-ին, ըստ Դարդելու Լեոն Ե.-ին, մատնեցին Եգիպտոսի սուլթանի ձեռքը։

9. Հայրապետական արքուի Վաղարշապատ տեղափոխուելը.— Կիլիկիայում քրիստոնեայ իշխանութեան անկմամբ, բարոյապէս ընկնում է Սոյ հայրապետանոցն էլ։ Ազգը էլ չի կարողանում հանդուրժել Սսի վերջին կաթողիկոսների ապօրինի և դալթակղեցուցիչ արարքներին։ Նոյն ինքն կիլիկեցիք դիմում են Արեւելեան հայերին չարիքի առաջքը առնել՝ Հայրապետական Աթոռը տեղափոխելով իւր բնավայրն Վաղարշապատ։ Ազգը առաջարկում է Սոյ վերջին կաթողիկոս Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանին գալ Էջմիածին և այնտեղ գահակալել։ Երբ նա հրաժարւում է, Թոմա Մեծօփեցու ձեռնադրութեամբ 1441 թ. գումարւում է Վաղարշապատի Զ. Ժողովը, ուր Վաղարշապատի Կաթողիկէն կամ «. Էջմիածինը հրատարակւում է Հայրապետարան՝ իսկ Կիրակոս Վիրապեցին՝ կաթողիկոս ամենայն հայոց։ Գրիգոր Մուսաբէկեանը շարունակեց կրել կաթողիկոս կոչումն, և ազգը, իւր թշուառութեան օրերում, չը կամենալով նոր խռովութիւնների տեղ տալ՝ լռելեայն թոյլ տուեց Սսի կաթողիկոսութիւնը որպէս մասնաւոր թեմ, իւր վիճակների համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու և միւռոն օրհնելու իրաւունքով։ Սակայն Սոյ կաթողիկոսները իրանց իրաւանց չըջանից դուրս գալով միշտ խռովութիւնների պատճառ էին դառնում։ Նրանց ապօրինի վարմունքի համար ներքին խռովութիւններն էլ Սոյ թեմում անպակաս էին։

10. Հայրապետացի դրութիւնը Էջմիածնում.— Էջմիածին տեղափոխուած հայրապետանոցը սկզբում շատ էլ նախանձելի վիճակ չունէր։ Հայրապետների վերայ ծանրանում էին նախ և առաջ դարերով ամայացած «. Էջմիածինը նորոգելու և նիւթապէս ապահովելու հոգսը, երկրորդ՝ ազգի բարոյական շինութեան դործը և երրորդ՝ մահմետական բռնակալների անիրաւ պահանջների պատասխանատուութիւնը։ Առաջին և երկրորդ պարտքերի կատարման մէջ ցանկալի յաջողութիւնը չէին կարողանում ունենալ, որով և ազգը յուսախաբութեան մէջ էր մնում։ Վաղարշապատ տեղափոխուած հայրապետանոցում մո-

ռացութեան էին տրուել հայրապետանոցի աւանդական կարգ ու կանոնները. ամեն քայլափոխում նկատելի էին կամայականութիւն և անսահման թուլութիւն: Տիրող մահմետական իշխանները թէ կիլիկիայում և թէ Արարատում կաշառ առնելու ակնկալութեամբ քաջալերում էին փառամոլ հոգեւորականների ոտնձգութիւնները, և այս իսկ պատճառով միաժամանակ մենք տեսնում ենք Էջմիածնի կամ Սսի անուամբ մի քանի կաթողիկոսներ:

Ս. Էջմիածնում այս դրութիւնը շարունակուեց 1441—1629 թ., երբ Մովսէս Գ. Սիւնեցին կաթողիկոս ընտրուելով իւր մաքուր վարք ու բարքով և անբասիր դործունէութեամբ սկիզբն դրեց ս. Էջմիածնի նիւթական և բարոյական վերածնութեան: Մովսէս Գ.-ին 1633 թ. յաջորդեց Փիլիպպոս Աղբակեցին. սա ամեն բանով հետևող գտնուեց իւր նախորդին: Սրա օրով ս. Էջմիածնում նոր բանոր շինութիւններ եղան և այնքան բարեզարդուեց, որ օտարների աչքում ևս նախանձելի էր: Հ. Ալիշան իւր Այրաբատ գրքում (եր. 232—233) թարգմանաբար մէջ է բերում ֆրանսացի ուղևոր Տավերնիէի (Tavernier) նկարագրութիւնից ս. Էջմիածնի ճոխութեան վերաբերեալ հետեւեալ կտորը. «Իսկ վասն ճոխութեան սպասուց և զարդարանաց եկեղեցւոյն (ի նուիրաց հայոց) ասէ, ոչ ուրեք հաւասար նմին տեսեալ յեկեղեցիս քրիստոնէից: Բովանդակ դասն պըճնեալ էր վենետիկեան օսկեդիպակաւ և գետինն ընտիր կապերաիւր: Ի վերայ սեղանոյն բազմէր խաչն ի միջի վեց օսկեղէն աշտանակաց, իսկ ի վերայ աստիճանացն չորք մեծամեծ աշտանակք արծաթիք հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ:—Տավերնիէի նկարագրած ճոխութեան և ոչ մին կայ այժմ. ոչ վենետիկեան օսկեդիպակը, ոչ օսկի աշտանակները և ոչ հինգ ոտնաչափ աշտանակները. թէ և թէ՛. դարերում կրկնող ասպատակութիւններին աւար են գնացել գրանք:

Մինչև 1627 թ. երբ ս. Էջմիածինը սկսեց նորոգուել՝ ժամանակակից Առաքել պատմադիրը (եր. 232—234. տպ. յէջմ. 1884 թ.) ս. Էջմիածնի դրութիւնը այսպէս է նկա-

րազրաւմ. «Ոչ գիրք, զի ոչ էր անդ ժամ տակ և կամ ընթերցումն. ոչ զգետտ և շուրջառ, զի ոչ էր ժամակարգութիւն և պատարագ, մինչ զի Քրիստոսի Իջման Տեղն և սուրբ սեղանն ոչ ունէին ծածկոց, ոչ կանթեղք . . . կաթուղիկոսունքն՝ անդ յէջմիածին ոչ բնակէին, այլ յերևան քաղաք, ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյն և կամ շրջակայութիւնս աշխարհաց. բայց սեազլուխք ոմանք սիւնքորք և գռեհիկք, որպէս զգիւղական հողագործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յէջմիածին»։ — Այս և Տավերնիէի նկարագրութիւնը կարգալիս՝ մարդ զարմանում է թէ այնպիսի կարճ ժամանակում (1627—1655), 28 տարուայ ընթացքում, ինչպէս հնար եղաւ ս. էջմիածինը այնքան ճոխացնել։ Այս, ոգևորութեան, բարի ցանկութեան, եռանդի և բարեք վարչութեան շնորհիւ ամեն ինչ հնարաւոր է, ամենայն դժուարութիւն յաղթելի է։ Հենց մեր ժամանակում 1892—3 թ. կառուցուեց Մայր տաճարի արեւելեան կողմը երկյարկ մի մեծ և հոյակապ շինութիւն՝ միաբանների համար. 1893—97 թ. ս. Հռիփսիմէի վանքը շրջապատուեց սրբատաշ քարեայ պարսպով, վանահայրական գեղեցիկ բնակարանով և այլ հարկաւոր շինութիւններով շնորհիւ Երեմիա Արքեպիսկոպոսի։

11. Փիլիպպոսի հոգսերը եւ Սսի Սիմէօն կաթուղիկոս. — Փիլիպպոս կաթուղիկոսը իւր նախորդի շինարարական գործերը առաջ տանելով՝ միջոց էր գտնում ի սփիւռս աշխարհի վայրամատին եղած հայերի վիճակովը եւ զբաղուել։ Նրա աչքից չէին վրիպում ոչ նիկոյ Թորոսովիչի անմիտ և եղուխտների խորամանկ ջանքերի շնորհիւ Լեհաստանի հայոց ողբալի վիճակը, ոչ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի խառնակ և անմխիթար դրութիւնը և ոչ Կիլիկիայի կաթուղիկոսների յաւակնութիւնները, Կիլիկիայի կաթուղիկոսների՝ որոնք իրանց թեմի շրջանից դուրս վիճակների գործերին խառնուելով՝ մեծամեծ խռովութիւնների պատճառ էին դառնում։

Փիլիպպոս կաթուղիկոսը մի կոնգակով Սոյ Սիմէօն կաթուղիկոսին ի զգուշութիւն է հրաւիրում և մի այլ շրջաբե-

բախան կոնդակով էլ յորդարում է Տաճկաստանի հայերին իրանց հաւատարմութեան ուխտը անսասան պահել դէպի Մայր եկեղեցին, դէպի ս. Էջմիածինը և դէպի ամենայն հայոց կաթողիկոսը։ Ահա այս կոնդակներին ի պատասխանի՝ Սոյ Սիմէօն կաթողիկոսը դրում է մի թուղթ, որ մենք մտադրուեցինք հրատարակել և որի մասին յետոյ։

Հայրապետական Աթոռը 1441 թուին ս. Էջմիածին տեղափոխուելուց յետոյ, ինչպէս վերն ասացինք, Սոմ կաթողիկոս անունը շարունակեց կրել Սոյ վերջին կաթողիկոս Գրիգոր ԺԱ. Մուսաբէկեան. նրա յաջորդները կրում էին «կաթողիկոս տանն Կիլիկիոյ» անունը։ Սկզբում թէ ինչ քաղաքներ և վիճակներ էին մտնում Կիլիկիոյ թեմի մէջ՝ որոշ չէ կարելի ասել։ Սոյ Սիմէօն կաթողիկոսի թղթից կարելի է ենթադրել՝ որ Կիլիկիայի ամենամերձ քաղաքներն անգամ — Անկիւրիա, Ղօնիա կամ Իկօնիա, Կեսարիա, Մերտին ևլն. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ էին։ Սակայն Սիմէօնը իւր թղթի մէջ երբեք սաղէմը Սոյ թեմ է համարում, թէև հաստատ է, որ երբեք սաղէմը միշտ ս. Էջմիածնին է վիճակուած եղել։

12. Էջմիածնին վիճակուած տեղերը ամենայն ուրեք. — ԺԸ. դարի վերջին կիսին Օսմանեան պետութեան մէջ, ինչպէս աւանդում է ամենայն հայոց կաթողիկոս Սիմէօն երեանցին (Զամբռ դ. Ե. 2.) Էջմիածնին վիճակուած հայաբնակ գաւառները երկու տեսակ էին — նուիրակական և տէրունի։ Նուիրակական կոչւում էին այն գաւառները, ուր ս. Էջմիածինը նուիրակներ էր ուղարկում և այդ նուիրակների ձեռքով երեք տարին միանգամ ստանում էր նուիրակական, գանձանակական, հոգեբաժնական, և կտակով աւանդուած արդիւնքներն ու վիճեղէն, այսինքն առարկայական, յիշատակիքը, որպիսի են զգեստ, անօթ, սպաս ևլն։ Առաջնորդական այն գաւառներն էին կոչւում, ուր առաջնորդական արդիւնքներն էլ ստանում էր Էջմիածնի ներկայացուցիչը։

Նուիրական տեղերն էին. — Տաճկաստանում. —

1. Կ. Պօլիս, 2. Էտիրնէ կամ Ադրիանուպօլիս, 3. Փոքր-

Ասիական քաղաքները, 4. Ռումելու երկիր (Խրիմ, Բեսարաբիա, Ռումանիա), 5. Թոխատ, 6. Էնկիւրիա, 7. Էրզերում, 8. Կարս, 9. Բայազետ, 10. Վան, 11. Դիարբէքլի իրանց շրջակայքով: Սիմէօն կաթողիկոսը յիշուած կենդրոններին ենթակայ տեղերը անուն անուն յիշում է բացի Էրզերումից, Վանից և Դիարբէքլիից:

Պարսկաստանում. — 1. Ասպահան, որ է Նոր-Ջուղայ, 2. Դաւէթ, 3. Նախիջևան, 4. Երևան՝ իրանց շրջակայքով:

Առաջնորդական կենդրոններն էին. — 1. Ձմիւռնիա, 2. Բաղդատ և Բասրա իրանց շրջակայքով, որի մէջ մըտնում էին Հնդկայք ևս, 3. Դիլանու երկիրը (Ռաշտ, Անդալու, Սալիան, Մազանդարան, Լանքարուտ կամ Լէնքորան), 4. Վրաստան, 5. Ռուսաստան — Աթգէրիան, որին ենթարկւում էին Ռուսաստանի բոլոր հայերը:

13. Սսին վիճակուած տեղեր. — Սոյ Սիմէօն կաթողիկոսի (ԺԷ. դար) և ս. Էջմիածնի Սիմէօն կաթողիկոսի (ԺԸ. դար) առաջ բերած անուններից կարելի է եղրակացնել, որ Սոյ կաթողիկոսութեան ենթարկւում էին Հալէպի և Ադանայի կուսակալութիւններին ենթարկուող հայաբնակ գաւառները: Սսի թեմը Եփրատից դէպի արևելք և Հալէպի կուսակալութեան արևելեան և հարաւային սահմաններից դուրս չէր գալիս: Այս նկարագիրը աչքի առաջ ունենալով՝ 1441 թուից յետոյ Սսին վիճակուած էին միայն այն քաղաքները, որոնց ցուցակը դնում ենք, քաղելով սինօղի գործերից (գործ սինօղի 1882 ամի № 137 մասն I, և 1891 № 58) և Կ. Պօլսոյ ազգային հիւանդանոցի 1901 թ. ընդարձակ օրացուցից եր. 410):

Սինօղի ձանաչած քաներ.

Կ. Պօլսի պատրիարքարանի ցուցակ.

1. Սիս

2. Ադանա

3. Բերիա կամ Հալէպ

4. Անթաի

1. Սիս

2. Ադանա և Բէրէքէթ

3. Հաճըն

4. Հալէպ և Իսկէնդերուն

5. Հաճին	5. Այնթափ և Քիլիս
6. Մարաշ	6. Անթաքիա (Անտիոք)
7. Զէյթուն	7. Մարաշ
8. Անտիոք և Պելէն (Անթաքիա)	8. Զէյթուն և Ֆոնուզ
9. Եօզղատ	9. Մալաթիա
10. Կիւրուս	10. Եօզղատ
11. Տիւրիկ (Տաւրիկ)	11. Կիւրին և Մանսանճըզ
12. Մալաթիա և Պէշիան	12. Տիֆրիկ
13. Տարինաէ	13. Տարէնաէ

Այսպէս՝ Սոյ թեմը սահմանափակուած է Տաւրոս և Անտիտաւրոս լեռների շղթայով, որ հարաւ արեւմուտքից ձգւում է դէպի հիւսիս արեւելք մինչև Եփրատ գետը, արեւելեան կողմից՝ Եփրատ գետով, իսկ հարաւից՝ Հալէպի կուսակալութեան հարաւային սահմանով։ Բայց Սոյ կաթողիկոսները օգուտ քաղելով հանդամանքներից՝ իրանց իշխանութեան սահմանից դուրս էին գալիս, Էջմիածնին վիճակուած թեմերի համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով և կարգադրութիւններ անելով։ Խնդրիս նիւթ եղող Սսի Սիմէօն կաթողիկոսը իրան արգարացնում է առարկելով՝ թէ իւր նախորդներն ևս եպիսկոպոսներ են ձեռնադրել Ղոնիայի, Կեսարիայի, Մերտինի, Մարսուանի և Անկիւրիայի վերայ։

14. Երուսաղէմի ժողով. — Իւր նախորդից արդէն բարեկարգուած հայրապետանոցն ու հայրապետական իշխանութիւնը ժառանգելով Փիլիպպոս կաթողիկոսը չէր կարող անտարբեր մնալ դէպի ամեն մի գործողութիւն, որ աղգի մէջ խռովութիւն և ս. Էջմիածնի իրաւանց սահմանափակման պատճառ էր լինելու։ Երջանկայիշատակ Փիլիպպոս կաթողիկոսը իւր ազգարարութեան համար Սոյ Սիմէօնից շատ կօպիտ պատասխան ստանալով՝ որոշեց գնալ Երուսաղէմ և վերադարձին Կ. Պօլիս հանդիպելով՝ կարգի դնել այնտեղի խառնակ գործերը։ Մինչև Փիլիպպոսի Երուսաղէմ հասնելը՝ վախճանուել էր Սոյ Սիմէօնը և նրան՝ յաջորդել ներսէսը, որ բարեբաղդաբար Երուսաղէմում գտնուեց։

Փիլիպպոսը Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքի գործակցութեամբ և Սոյ ներսէսի ներկայութեամբ հոգեւորականներից և աշխարհականներից մի ժողով կազմեց Երուսաղէմում, ուր կարգի դրուեցին կաթողիկոսական երկու աթոռների միջև տարակուսութիւն յառաջացնող խնդիրները։ Առաքել պատմագիրը (եր. 331—333, հրատ. 1896) ամբողջութեամբ մէջ է բերում ժողովի կանոնները. նոյնը երկրորդում է Հ. Չամչեան (պատմ. հայոց հատ. Գ. եր. 628—629) քաղելով Առաքելից։

Այս կանոնները, որ մեր եկեղեցու վարչութեան զանազան մասերի պարտքերն ու իրաւունքներն են պարզաբանում, աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ, և ահա այն.

«Առաջին է սէր և միաբանութիւն երկուց աթոռոց կաթողիկոսացն Էջմիածնի և Սոյ, և իւրաքանչիւր կաթողիկոս զիւրոյ վիճակի նուիրեալն ձեռնադրեսցէ և մի զայլոյ, և թէ դէպ լինիցի զի ձեռնադրեսցէ յայլմէ վիճակէ զոք, յիւրում վիճակին տեղաւորեսցէ զնա, և ձեռնադրեալն՝ թէ յայնմ կաթողիկոսի վիճակէ փոխեսցի յայլ կաթողիկոսի վիճակ, անընդունելի լիցի։

Երկրորդ՝ զի ինքն նուիրեալն ևս մի համարձակեսցի առ այլ կաթողիկոս դնալ՝ թողլով զիւրն, այլ առ իւր կաթողիկոսն։

Երրորդ՝ զի թարց խնդրանաց ժողովադեան և վկայական թղթոյ մի ձեռնադրեսցի ոք եպիսկոպոսութիւն։

Չորրորդ՝ ամենեւին զինչ և իցէ պատճառաւ ոք եպիսկոպոս զայլոյ վիճակ մի յափշտակեսցէ։

Հինգերորդ՝ միոյ վիճակի մի լիցին երկու եպիսկոպոսք, և երկու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ դայցէ։

Վեցերորդ՝ մի համարձակեսցի եպիսկոպոս՝ յայլմէ վիճակէ զոք ձեռնադրել, ապա թէ համարձակեսցի լուծցի ինքն և իւր ձեռնադրեալն։

Եօթներորդ՝ զի եպիսկոպոս թէ ոչ հրամանաւ կաթողիկոսին իւրոյ՝ այլ կաշառօք և այլազգեաց բռնութեամբ

համարձակեալ իշխեսցէ այլոյ վիճակի, լուծցի ի կարգէն։

Ութերորդ՝ մի համարձակեսցի որ վարդապետ անխըտրաբար տալ իշխանութիւն վարդապետութեան ամենայն ումեք, եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ՝ և առաքինութեամբ, և հասակաւ, և աստուածային երկիւղիւ՝ և վկայեալ յամենեցունց, զի այսու պատճառաւ բազում անկարգութիւնք և գայթակղութիւնք մտին յեկեղեցի, և թէ ստունդանեալ քամահիցեն զայս հրաման, տուող իշխանութեանն անկցի ի պատուոյն, և առող իշխանութեանն անընդունակ լիցի։

Իններորդ՝ քահանայ և այլ ժառանգաւոր յիւրմէ եպիսկոպոսէ ընկալցի ձեռնադրութիւն հաւանութեամբ իւրոյ ժողովրդեանն, և թէ ոչ այսպէս, լուծցի ի կարգէն։

Տասներորդ՝ զիրաւունս և զհասոյթս՝ որ ի ժողովրդէնէն կարգեալ է եպիսկոպոսաց և երիցանց, ըստ հրամանի հայրապետական կանոնաց, առցեն եպիսկոպոսք և երիցունք, և մի զմիմեանս զրկեսցեն, որոց վասն տըրտունջ և դժգոհութիւնս յոլովս լսեմք հանապազ։

Մետասաներորդ՝ երիցունք մի զրկեսցին զիրեարս՝ զմիմեանց ծուխն և զհասոյթն յափշտակելով, կամ կեղծաւոր բարեձեւութեամբ և կամ այլազգեաց բռնութեամբ, այլ իւրաքանչիւր որ իւրով բաժնաւն բաւականացի, և թէ ոչ այսպէս, վստահօղն լուծցի ի կարգէն։

Երկոտասաներորդ՝ յորժամ հանդերձեալ իցեն զնելնշան ումեմն ազլկան յաղազս ումեմն երիտասարդի, մի իշխեսցեն առնել զայն կանայք, կամ ժողովրդականք, կամ երիցունք առանց բազում քննութեան, և կամ առանց գիտելոյ առաջնորդին, այլ քահանայքն քարոզեսցեն բազում աւուրս ի մէջ եկեղեցւոյն, և ծանուցեն առհասարակ ամենեցուն, զի գուցէ որ տեղեակ իցէ ազգացեղութեան նոցա, որոյ ի լսելն՝ եկեալ յառաջագոյն ծանուցէ, և այսպէս յետ բազում քննութեանց՝ թէ ոչ գտցի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, ապա յայտ յանդիման ամենայն քահանայից և ժողովրդոց՝ քահանայք օրհնեսցեն զնշանն զայն՝ և հաստատեսցի գործն։

Երեքառասներորդ՝ այրի երկեցունք, թէ իցեն պարկեշտք և ծերք, և կամ ունիցին մանկունս սնուցանելոյ՝ կացցեն յեկեղեցին, և թէ ոչ այսպէս, գնացցեն ի վանս և յանապատս. և թէ ոչ գնացցեն, ի բաց կացցեն ի ժառանգութենէ և ի կարգէ»:

15. Սսի կաթուղիկոսներ ռսնձգութիւններ. — Սակայն այս կանոնները կարճ ժամանակ միայն ունեցան բարերար ազդեցութիւն մեր եկեղեցական վարչական կազմի մէջ: Երևանցի Սիմէօն կաթուղիկոսը այս ժողովից մի դար յետոյ Սոոյ վերաբերութեամբ գրում է (Ձամբռ գլ. ԺԲ. եր. 98 — 99). «Տես դու այժմ զՍսեցւոց կանոնապահութիւնն, որոց կաթուղիկոսք եպիսկոպոս ձեռնադրեն, որոց չեւ ժամանակ սարկաւադութեան, որոց ոչ զուտին գիտեն և ոչ զօրպէսն, և մանաւանդ բազմիցս մին զմին ընկենու և զտեղին յաջորդէ և երկուքն ևս զեպիսկոպոսունս ձեռնադրեն: Որպէս ի մերում ժամանակի Ղուկասն ընկեցեալ ի Հաճին գեօղն նստէր և Միքայէլն ի Սիւ, Ղուկասն զշատս ձեռնադրէր քան զՄիքայէլն՝ միոյ հօխայ զահֆէի և այլովք այսպիսօք: Ի գնատիրոս արեղայի միոյ զէշն առեալ ձեռնադրեաց զինքն եպիսկոպոս. ի միւս օրն ձեռնադրեալն զէշն իւր առեալ վախեաւ, նմանապէս և եպիսկոպոսունքն յաժեալ ի վիճակս որոյ և իցէ՝ չրջեալ ի տանէ ի տուն, ի ծակէ ի ծակ, ձեռնադրեն զքահանայս և զայլ աստիճանաւորս, չը գիտելով զինչ լինելն: Եւ վարդապետքն՝ որք չեւ են ժամանեալ ի Ի. (20) ամս, ընդ արեղայութեանն առնուն զծայրագոյն դաւաղան, յորս գրէթէ ոչ գտանի արեղայ և մասնաւոր վարդապետ, այլ որք ենն՝ են ի ծայրագոյն աստիճանի: Թողցուք զայսպիսիս: Յաւուրս Ղազարու կաթուղիկոսին մերոյ Ճահկեցւոյ (ի ՌՃՂԸ — 1749 թ.) . . . Միքայէլ կաթուղիկոսն Սոոյ եկն ի Կոստանդնուպօլիս, և անկաւ առ յոմանս իշխանս ի տանէն Սոայ, և կամէր ոտն ածել ի վերայ էջմիածնի խնդրելով ի վիճակաց սորին զոմանս նահանգս զսահմանակիցս վիճակին իւրոյ . . . »:

16. Հոգեւոր վարչութեան անկեալ վիճակը. — Սակայն ժէ. ժ. դարերում միայն Սոյ թեմում չէին գործւում այսպիսի ապօրինութիւններ, մենք դիտենք դէպքեր, որ ժ. դարի մէջ են կատարուել, օրինակ, ժ. դարի եօթանասնական թուականի սկիզբներին սմն երեմիա եպիսկոպոս Տ. Սարգսեան Վանեցի «այցելու Հայաստանի» մեծահնչուն տիտղոսով շրջում էր Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառները և քահանաներ ձեռնադրում սիմօնականութեամբ. նա կամեցել է Կարսի վիճակում ևս, որ այն ժամանակ տաճկաց իշխանութեան տակ էր, քահանայ ձեռնադրել. Կարսի առաջնորդ հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Ռշտունի տեղական իշխանութեան ձեռքով հեռացնում է նրան. սակայն նա ժամադիր է լինում իւր ձեռնադրելիք տիրացուների հետ, որոնք համարեա բոլորն էլ անդրադէտ էին, և Կարսի սահմանից դուրս Բագրևանդի առաջին գիւղում ձեռնադրում է: Մենք այգպիսիներից երիբին պատահեցինք Ծպնի գիւղում, ուր հինգ քահանայ կային, և անհնարին եղաւ նրանցից ուրիշ գիւղերի համար քահանայ կարգել, որովհետև անկարող էին միայնակ ժամ առել և օրէնք կատարել: Նման դէպքեր հարիւրներով կարելի է թուել, եթէ հանդամանքները մեղներէին, կարող էինք յանուանէ յիշել, թէ ինչպէս մի թափառաշրջիկ եպիսկոպոս մի անշափահաս պատանու քահանայ է ձեռնադրում: Բայց մենք դառնանք բուն խնդրին:

17. Սոի եւ Աղբամարի կաթողիկոսական ընտրութիւն եւ կաթողիկոսների յարաբերութեան խնդիր. — Սոի և էջմիածնի յարաբերութիւնները *) աւելի սուր կերպարանք ստացան Սոի վերջին Մկրտիչ կաթողիկոսի և ամենայն հայոց Դէորդ Դ. կաթողիկոսի օրով: Սոյ թեմը, յանձին ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի, և Աղթաւարայ թեմը յանձին Յովհաննէս վարդապետ Սեթեանի 1866 թ. յուլիսի 12 մասնակցեցին Կ. Պօլսոյ եկեղեցա-

*) Հայրապ. Հայաստ. Առաք. ս. եկեղ. և Աղթ. ու Սիս. Մատթ. եպիսկոպոս Իգմիրլեան 1881:

կան վիճակային ժողովին ամենայն հայոց հայրապետութեան համար ընտրելիներն եօթնանուն ցանկը պատրաստելու: Այս ցանկը պատրաստելուց մի երկու օր յետոյ նոյն եկեղեցական վիճակային ժողովը զրազուեց Աղթամարայ և Սոյ կաթողիկոսական գործերով: Ժողովը անվաւեր ճանաչեց թէ Աղթամարայ Խաչատուրի և թէ Սոյ Նիկողայոսի կաթողիկոսութիւնը, որովհետեւ նրանք ապօրինաբար էին գրաւել յիշեալ աթոռները: Որոշուեցին նոր ընտրելիներ.

Աղթամարի համար	1. Յակովբ եպ. Թովուղեան	23	ձայնով.
	2. Մկրտիչ վրդ. Խրիմեան	22	»
	3. Երեմիա վրդ. Բաղիշոյ	20	»
Սոյի համար	1. Ներսէս եպ. Վարժապետ.	21	»
	2. Արիստակէս եպ. Աղանայի	17	»
	3. Յովհաննէս եպ. Եղեւսեան	15	»

Սոյի և Աղթամարի ընտրելիների ցանկերը գործադրութիւն չըստացան. միայն Էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրելիների ցանկը ուղարկուեց Ս. Էջմիածին, ուր համազգային ժողովի մէջ 1866 թ. սեպտեմբերի 15—17-ին Բուրսայի արքեպիսկոպոս Գէորգը ընտրուեց ամենայն հայոց կաթողիկոս որ և վարեց իւր իշխանութիւնը Գէորգ Գ. անուամբ: Այս համազգային ժողովին Տաճկաստանի հայերի 65 վիճակների կողմից Կ. Պօլսոյ պատրիարքի և տեղւոյն երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի յանձնարարութեամբ պատգամաւոր էին կարգուած հոգևորականներից՝ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան և աշխարհականներից՝ Յակովբ Էֆէնտի Նուրատունկեան:

Կ. Պօլսոյ Պօղոս Բ. պատրիարքը ընտրուած ու հաստատուած ամենայն հայոց Գէորգ Գ. հայրապետի ներկայութիւնը Կ. Պօլսում պատեհ առիթ համարելով՝ ներկայացնում է Նորին Սրբութեանը Սոյի և Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրը: Գէորգ Գ. 1867 փետրվարի 6-ին մի մասնաժողով է կարգում, որի մէջ էր նաև Սոյ ապագայ կաթողիկոս Մկրտիչ եպիսկոպոս Մարաշեցին: Մասնաժողովը յարաբերութեան հետեւեալ ծրագիրն է կազմում.

«Ա. Կաթուղիկոսուհին Սոյ և Աղթամարայ ընտրին ի վիճակայնոյ իւրեանց և յընդհանուր ժողովոյն Կ. Պօլսոյ, յորմէ առաջարկին առ Վեհափառ Կաթուղիկոսն ամենայն հայոց ի վաւերացումն և ի հաստատութիւն»:

«Արդէն ի ցեղէ Աջապահեանց Սոյ բարձեալ է ընտրութիւն Կաթուղիկոսական ընդհանուր հաւանութեամբ ազգին, արժանաւորաց և եթ սեպհականելով զայն»:

«Բ. Կաթուղիկոսուհին Սոյ և Աղթամարայ զօծումն Կաթուղիկոսական ընդունին ի ձեռաց Վեհափառ Կաթուղիկոսի ամենայն հայոց ի ս. Էջմիածին»:

«Արդէն ըստ սմին օրինակի Աղուանից, Վրաց և Ասորոց Կաթուղիկոսուհին ձեռնադրէին ի սրբազան յաջորդէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց»:

«Գ. Կաթուղիկոսուհին Սոյ և Աղթամարայ ըստ բազմամեան սովորութեան կարող են ձեռնադրել եպիսկոպոս ընդունելով յառաջագոյն զգրաւոր հաւանութիւն Հայրապետին ամենայն հայոց»:

«Զեռնադրեալ եպիսկոպոսուհի ըստ թուոց թեմից վիճակի իւրեանց միայն պարտին լինել, զոր և պարտ է սրոշել և սահմանել»:

«Դ. Կաթուղիկոսուհին Սոյ և Աղթամարի պարտին յիշել ի ս. պատարագի զանուն Վեհափառ Կաթուղիկոսին ամենայն հայոց, իսկ եպիսկոպոսուհի, վարդապետք և քահանայք Սոյ և Աղթամարայ պարտին նախ յիշատակել զանուն Վեհափառ Կաթուղիկոսին ամենայն հայոց և յետոյ զանուն Կաթուղիկոսի վիճակին»:

«Ե. Վեհափառ Կաթուղիկոսի սրբոյ Էջմիածնի միայն է սեպհական ստորագրել Կաթուղիկոս ամենայն հայոց, իսկ Սոյ և Աղթամարայ Կաթուղիկոսաց կոնդակաց վերտառութիւնն լինելոց է կաթուղիկոս սանն Կիլիկիոյ, կաթուղիկոս սանն Աղթամարայ. իսկ ստորագրութիւն նոցա կաթուղիկոս Սոյ, կաթուղիկոս Աղթամարայ»:

«Զ. Ի կրօնական դժուարին խնդիրս Կաթուղիկոսուհի Սոյ և Աղթամարայ պարտին զվերջին սրոշումն ընդունել

յրնդհանրական Հայրապետէ անկի սրբոյ եկեղեցւոյ Հայ-
յաստանեայց»:

Գէորգ Դ. յարաբերութեան որոշումները յանձնում է
պատրիարքին գործադրելու, բայց չէ գործադրում (Հայ-
րապ. Հայաստ. առաք. ս. եկեղ. եր. 639—650):

Սոի Նիկողայոս և Աղթամարի Խաչատուրի ապօրինի
գրաւումն յիշեալ կաթողիկոսական աթոռների դեռ չէր
վերջնականապէս կարգադրուած. Կ. Պօլսոյ կենդրոնական
վարչութիւնը ցանկանում էր ոչ միայն Սոյ Նիկողայոսի
և Աղթամարայ Խաչատուրի գործը կարգադրել, այլ ապա-
գայ անկարգութիւնների առաջին էլ բռնելու համար մի-
ջոցներ ձեռք առնել, ուստի և յանձնարարում է խառն
ժողովին «Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդրի
համար տեղեկագիր պատրաստել»: Տեղեկագիրը պատ-
րաստում է, բայց դարձեալ չէ գործադրում, վասն զի
տպագրած մի օրինակը հասնելով ս. Էջմիածին՝ Գէորգ Դ.
մերժում է յանուն Պօղոս պատրիարքի ուղղած մի ազ-
դարարական կոնդակով 1868 թ. ապրիլ ամսին:

Այս կոնդակի մէջ Սոյ Սիմէօնի և ս. Էջմիածնի Փի-
լիպոս կաթողիկոսների միջև եղած տարաձայնութիւն-
ների մասին ակնարկութիւն կայ ըստ այսմ. «Ո՞չ գիտէք
յաւուրս Փիլիպոս կաթողիկոսի, որ էր յամին 1651,
հակաթոռքն այնոքիկ իբրև ապստամբը հռչակեալ կային
ամենայն ուրեք և ոչ երբէք կարէին համարձակ մուտ
գործել ի վիճակս Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, ոչ յայն-
ժամ և ոչ յետ նորա ամենեւին: Զի թէպէտ եղաւ ան-
դանօր յերուսաղէմ ուխտ, ի միջի ունել սէր առ միմեանս
և այն յօգուտ համազգեաց, բայց ոչ իրաւասութիւն հա-
ւասար. վասն զի այլ է պայման օրրելոյ զմիմեանս և այլ
իրաւասութիւն իշխանութեան» (Հայրապ. Հայաստ. եր.
711—735):

17. Կ. Պօլսոյ կենդրոնական վարչութիւնը Սոի կարու-
ղիկոսական խնդրի առիթով.— Կ. Պօլսոյ կենդրոնական
վարչութեան մէջ դեռ հրատապ խնդիրներից առաջինն
էր Սիսն ու Աղթամարը. Գէորգ Դ. շատ հետաքրքրուում

էր այդ խնդիրներով, ուստի և 1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին պատրիարք ընտրուած Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը շնորհաւորելով Գէորգը նորընտիր պատրիարքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում Սոյ և Աղթամարայ խնդիրը լուծելիս՝ պաշտպան հանդիսանալ ամենայն հայոց հայրապետի իրաւանց՝ որով և ազգի լրութեան միութեան սուրբ և մեծ գործին։ Գէորգը պնդում էր, որ Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսների ընտրութիւնը սահմանափակուի իրանց թեմերի մէջ։ Այս կոնդակը որ տրուած էր 1870 թ. յունվարի 2. թ. 9. զանազան մեկնութիւնների ենթարկուեց, իբր թէ Գէորգ կաթողիկոսը այդ կոնդակում Սսի և Աղթամարի համար գրած լինէր «Թոյլ տուք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց»։

Կ. Պօլսի ազգային ժողովը 1870 թուի Բ. Դ. Դ. Ե. Զ. է. նիստերի մէջ զբաղուելով Սսի և Աղթամարայ խնդիրներով՝ յանդում է չորս կէտերի կամ առաջարկութեան, որոնց համառօտութիւնն է.

Ա. Ս. Էջմիածնի հայրապետը ս. Լուսաւորչի յաջորդն է. իսկ Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսները եկեղեցական անիշխանութենէ ծագած են և ապօրինաւոր։ Ազգային ժողովը, որ թուրքիաբնակ, բայց ս. Էջմիածնի թեմական հայոց ներկայացուցիչն է, պէտք չէ նրանց ընտրութեանը մասնակցի. վասն զի այս մասնակցութիւնը ս. Էջմիածնէն հրաժարում կը նշանակէ։ Պէտք է որ Սոյ և Աղթամարայ թեմականները կամ զատ զատ երկերկու ընտրելի պատրաստեն, որոնցից մէկին ս. Էջմիածնայ հայրապետը Սսի և միւսին Աղթամարայ կաթողիկոս հաստատի և կամ թոյլ տալ, որ թեմականները հին սովորութեան համեմատ իրանց ուղածն ընտրեն իրանց առաջնորդ կամ կաթողիկոս (առաջարկ Ռուբէն էֆ. Կիւմուշկէրտեանի)։

Բ. Համայն հայոց, ուր ուրեք և կան նրանք, Հոգեւոր գլուխը ս. Էջմիածնի կաթողիկոսն է. իսկ Սոյ կաթողիկոսը ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի հակաթոն է. բայց պէտք է պահել այն իւր ազատ պաշտօնավարութեամբ։ Բայց, որպէս զի Ազգային կենդրոնական վար-

շութիւնից անկախօրէն կատարուելով նրա ընտրութիւնը՝ բոլորովին անջատ մարմին չը կազմի, Ազգային ժողովը, որի գլուխն է ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի փոխանորդ պատրիարքը, պէտք է ընտրէ Սոյ կաթողիկոսին կամ նրա ընտրութեանը մասնակցի, որով անուղղակի կերպով կը միանայ նա ընդհանուր եկեղեցու հետ (առաջարկ Գրիգոր էֆ Օտեան):

Գ. Հայոց ազգի և Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ հոգեւոր ընդհանուր տեսչն ու հայրապետս ս. Էջմիածնի կաթողիկոսն է . . . իսկ Ազթամար և Սիս մասնաւոր կաթողիկոսներ են. պէտք է պահեն իրանց կաթողիկոսական յաջորդութիւնն, և իբրեւ բարձր աստիճանաւորներ՝ պէտք է ազգային ժողովով ընտրուեն, և որպէս զի ազգային եկեղեցական իշխանութեան միութիւնից ու ամբողջութիւնից բաժանուած իբրեւ ազատ գլուխներ զատ մարմին չը լինեն, պէտք է նրանց թէ կրօնապէս և թէ քաղաքականապէս ենթարկել Կ. Պօլսոյ պատրիարքին, որ բոլոր Թուրքիոյ Հայոց պետն՝ ու ս. Էջմիածնի ընդհ. կաթողիկոսի փոխանորդն է, և պէտք է ճշգրել ու սահմանել ս. Էջմիածնի ընդհ. հայրապետի, Կ. Պօլսոյ պատրիարքի և Սոյ ու Ազթամարի թեմական առաջնորդներու յարաբերութիւնները ու պաշտօնավարութեան եղանակը (առաջարկ Ստեփան էֆ. Փափաղեան):

Դ. Արարատեան Աթոռոյ — ս. Էջմիածնի գահակալն է Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ վարչութեան գլուխը, ազգի հոգեւոր գերագոյն պետ եւ ամենայն հայոց ճշմարիտ աստուածընտիր հայրապետ, իսկ Ազթամարայ և Սոյ աթոռակալները գաւառական (Սոյ և Ազթամարայ) պարզ առաջնորդներ կամ վանահայրեր, միմիայն այն հոգեւոր առաւել արտօնութեամբ, որ եպիսկոպոս են ձեռնադրում և ս. միւռօն օրհնում, ուստի և ըստ իրաւանց և ազգային սահմանադրութեան նրանց ընտրութիւնը պէտք է, որ Ազթամարայ և Սոյ թեմական ժողովրդեան սահմանադրապէս ներկայացուցիչ ժողովները կատարեն,

և կենդրոնը, այսինքն կենդրոնական վարչութիւնը վաւերացնէ (առաջարկ նահապետ էֆ. Ռուսինեան):

Ազգային ժողովը բացարձակ առաւելութեամբ, հետը հաշուելով իւր նախագահ պատրիարք Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի քուէն, ընդունում է, որ «սահմանադրապէս իբրեւ գաւառական առաջնորդի մը ընտրութիւն, Աղթամարայ և Սոյ վանահայր առաջնորդաց կամ վիճակաւորաց ընտրութիւնը գաւառինն է, վաւերացումն՝ կենդրոնինն է»:

Այսպէս, Ազգային ժողովը իւր Ը. նստին, լսելով իւր նախագահ պատրիարքի յայտարարութիւնը, թէ «եթէ այսօր այս երկու կաթողիկոսութեանց խնդիրը կենդրոնէն դուրս ելլէ, ընդհ. ժողովին չը արուի ընտրութեան վաւերացումն, ես կը պարտաւորիմ պատրիարքութենէ հրաժարուելու», քուէից մեծամասնութեամբ ընդունում է, որ Աղթամարայ և Սոյ վանահայր վիճակաւորաց ընտրութեան վաւերացումն Ազգային ժողովը կատարի (Հայրապ. Հայաստ. եր. 787—857):

Յուսիկ եպիսկոպոս

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ.

Մասենադարանի եւ Թանգարանի անունով ստացուած նուէրներ.

11. Երեւանից պ. Չաթալըբաշեանը ուղարկել է 8 տպագրուած հայերէն գրքեր:

12. Վաղարշապատ գիւղացի պ. Աղէքսանդր Բղնունին նուիրել է երկու հազուագիւտ ձեռագիր, մէկը՝ Կոնստանդնուպոլսի Գրիգոր Մահուեցի կաթողիկոսի գրած, միւսը Կ. Պօլսում տպրոզ հայերի կողմից երկրորդ անգամ Գաւիթ կաթողիկոսին տուած մանսարին, այսինքն կաթողիկոսին ընդունելութեան ժողովըրդական ստորագրութեան թուղթը: Երկրորդ թղթի նման օրինակներ պահուած կան, իսկ առաջինը հազուագիւտ է և